

Міністерство освіти і науки України
Управління освіти і науки Ірпінської міської ради Київської області
Київське територіальне відділення МАН України

Відділення: історія
Секція: археологія

ЛІТОПИСНІ МІСТА ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА КИЇВЩИНИ

Роботу виконала:

Свистак Владислава,
учениця 11-В класу,
ІАЛ НУБіП України
Бучанського району

Науковий керівник:

Копил Наталія Миколаївна,
вчитель історії та географії
ІАЛ НУБіП України Ірпінської
територіальної громади

ЛІТОПИСНІ МІСТА ЧЕРНІГІВЩИНИ ТА КИЇВЩИНИ

Свистак Владислава Володимирівна,

ІАЛ НУБіП України, Ірпінської міської ради Київської області, Київське територіальне відділення МАН України, 11 клас.

Науковий керівник: Копил Наталія Миколаївна, вчитель історії та географії.

Актуальність. Одним із складних і одночасно цікавих питань історичної науки періоду раннього середньовіччя є походження та розвиток торгово-економічних, політичних і культурних центрів давньоруської держави, а саме літописних міст. Проблема походження, структура літописних міст привертає увагу до себе науковців, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними та політичними центрами як окремих удільних князівств, так і давньоруської держави в цілому.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі наявних матеріалів розкрити історію розвитку літописних міст Чернігівщини Сосниці, Хоробору та Вишгорода на Київщині упродовж кінця XI – початку XIII ст.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

1. Проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми та джерельну базу дослідження.
2. Дослідити передумови розвитку та локалізацію літописного міста Хоробор.
3. Охарактеризувати рівень археологічних досліджень літописної Сосниці.
4. Дослідити та з'ясувати роль літописного Вишгорода як північного форпосту Києва.

У роботі конкретизовано передумови розвитку літописних міст Сосниці, Хоробору та Вишгорода, особливості їх функціонування, окреслено шляхи актуалізації виявленого досвіду в умовах сучасної школи (активізація роботи класних керівників на прикладах історії рідного краю, удосконалення навчально-виховного процесу).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПО ПРОБЛЕМІ.....	8
1.1 Історіографія дослідження	8
1.2 Джерельна база.....	11
РОЗДІЛ 2. ЛІТОПИСНЕ МІСТО ХОРОБОР.....	15
РОЗДІЛ 3. СОСНИЦЯ – ЛІТОПИСНЕ МІСТО ЧЕРНІГОВО- СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ.....	22
РОЗДІЛ 4. ЛІТОПИСНЕ МІСТО ВИШГОРОД.....	27
ВИСНОВКИ	33
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	37
ДОДАТКИ	38

ВСТУП

Актуальність дослідження.

Важливе місце у сучасній вітчизняній історичній науці відведене регіональним дослідженням. У переважній більшості випадків вони базуються на писемних джерелах, які нерівномірно висвітлюють різні аспекти історичного процесу. Однак поглиблене вивчення ранніх етапів історичного минулого потребує розширення методології, одним із шляхів якої є застосування міждисциплінарного підходу, коли відомості писемних джерел суттєво доповнюються археологічними джерелами.

Опубліковані результати археологічних досліджень не завжди залучаються для вивчення історії. Їх використання суттєво розширює джерельну базу історичних досліджень, якісно змінює підходи та методики наукової роботи, забезпечує об'єктивність у проведенні історичних реконструкцій та розумінні низки процесів і явищ, відомості про які у писемних джерелах відсутні або обмежені.

Пізнавальне та суспільне значення нашої краєзнавчої дослідницької роботи заключається у відродженні відомостей про археологічні пам'ятки на території Чернігівщини – літописні міста Сосниця та Хоробор та Київщини – літописний Вишгород. Вивчення історичної минувшини окремих регіонів та населених пунктів нашої держави в останні роки стає все більш і більш популярним. Особливе місце серед них займає давньоруський період вітчизняної історії. Адже саме за часів Київської Русі виникла низка городищ, навколо яких формувались літописні міста, навколо яких розгорталися важливі, подекуди доленосні історичні події. Саме проблема походження, структура літописних міст привернула нашу увагу, оскільки міста були опорними пунктами, соціально-економічними та політичними центрами як окремих удільних князівств, так і давньоруської держави в цілому. Деякі літописні міста стали

величними містами, залишивши нащадкам багатющий духовний спадок. Інші приваблювали увагу науковців у контексті їх швидкоплинного, але вельми цікавого історичного поступу. Багато з них, з моменту документальної фіксації, рахують вік власного населеного пункту – початку його історії.

Важливим питанням в історії становлення давньоруської держави є формування літописних міст. Їх виникнення в другій половині XI ст. визначалось не общинним, а феодальним розвитком держави. Міста були центрами ремесла та торгівлі – це підтверджується археологічними розкопками. На території Чернігово-Сіверської землі до середини XIII ст. давньоруські письмові джерела нараховують близько 60 літописних міст. Серед них згадуються Хоробор та Сосниця, локалізація яких до сих пір залишається дискусійною, тому дана тема є актуальною.

Серед літописних міст Київщини особливе значення Вишгорода як північних воріт Києва. Вишгород належить до числа провідних адміністративних, військово-політичних, ремісничих і релігійних центрів Південної Русі. Місто відігравало настільки значну роль у житті Давньоруської держави, що свого часу В.Г. Ляскоронський навіть припустив, що «Вишгородом» літописець називав центральний район Києва – «Місто Володимира», а не городище в однойменному селі. Про неабиякий інтерес до Вишгорода та його старожитностей свідчить той факт, що історія археологічного вивчення території міста налічує вже дві сотні років. На даний момент він є пам'яткою з достатньо високим ступенем дослідженості. Найбільш інформативними стали широкомасштабні розкопки 1930-х та 1990-х рр., що велися великими площами. Разом з тим, через ряд причин (репресії по відношенню до керівників експедиції, рятівний характер досліджень тощо) результати цих робіт залишилися в повній мірі не опублікованими. Як наслідок – значну частину здобутого матеріалу належним чином не введено у науковий обіг, а цінні археологічні дані лишають поза увагою при написанні узагальнюючих праць, присвячених тим чи іншим аспектам матеріальної культури Давньої Русі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період кінця XI – початку XIII ст.

Географічні межі включають територію Середнього Подесення та Середнє Подніпров'я.

Мета дослідження: розкрити історію розвитку літописних міст Чернігівщини Сосниці та Хоробору та літописного міста Київщини Вишгорода упродовж кінця XI – початку XIII ст. Відповідно до мети поставлено такі **завдання:**

1. Проаналізувати стан наукового опрацювання проблеми та джерельну базу дослідження.
2. Дослідити передумови розвитку та локалізацію літописного міста Хоробор.
3. Охарактеризувати рівень археологічних досліджень літописної Сосниці.
4. Дослідити та з'ясувати роль літописного Вишгорода як північного форпосту Києва.

Об'єкт дослідження – літописні міста Чернігівщини Сосниця, Хоробор та Київщини – Вишгород.

Предмет дослідження – археологічні артефакти , виявлені під час розкопок на місці локалізації літописних міст Сосниці, Хоробору та Вишгороду в означений період.

На різних етапах дослідження використовувалися такі методи: аналіз, класифікація, систематизація, узагальнення джерел, що дозволили виявити фактологічні матеріали для вивчення досліджуваної проблеми; хронологічно-системний і проблемно-пошуковий методи задля аналізу та періодизації процесу становлення літописних міст; за допомогою персоналістично-біографічного методу проаналізовано праці окремих археологів й обґрунтовано їхній внесок у вивчення історії літописних міст.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що вперше цілісно проаналізовано становлення й розвиток літописних міст Чернігівщини та Київщини впродовж кінця XI – початку XIII ст., у роботі конкретизовано передумови розвитку міст Сосниця, Хоробор та Вишгород,

особливості їх функціонування, окреслено шляхи актуалізації виявленого досвіду в умовах сучасної школи (активізація роботи класних керівників на прикладах історії рідного краю, удосконалення навчально-виховного процесу).

Практичне значення роботи. Матеріали роботи можуть бути використані при викладанні історії рідного краю та створенні шкільних історичних музеїв, також отримані результати можуть бути використані при підготовці екскурсій.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, 14 додатків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПО ПРОБЛЕМ

1.1 Історіографія дослідження

Чернігівщина на сьогоднішній день належить до числа найбільш археологічно досліджених областей України. Викладач російської історії, Київського імператорського університету ім. Св. Володимира П.В. Голубовський, досліджуючи міста Чернігівщини часів Київської Русі, акцентує увагу на давньоруському місті Хоробор, який ототожнює з сучасною Меною [6, с. 111–135]. Багато істориків вважають, що Хоробор – це сучасне місто Короп. Зокрема це О. Лазаревський в своїй праці «Описание старой Малороссии. Полк Нежинский» [15, с. 123]. Його підтримували історики Д. Багалій та М. Любавський.

О. Шафонський у своїй праці «Черниговского наместничества топографическое описание» робить висновок, що літописний Хоробор локалізувався в урочищі Городок, між Слобідкою та Макошино – саме там є сліди значного міста [18, с. 697].

Досить докладна інформація про існування літописної Сосниці міститься у засновника Сосницького краєзнавчого музею Ю.С. Виноградського в його роботі «Сосниця та її околиці» [5, с. 147–169].

Важливі дані наводить Ю.С. Виноградський, стверджуючи, що Хоробор – придеснянське місто поблизу сучасного Макошино на Менщині [5, с. 147–169].

Історико-археологічні студії в регіоні були започатковані ще наприкінці ХІХ ст. Д. Самоквасовим [15, с. 122], який своїми роботами сприяв зародженню місцевої дослідницької школи (П. Добровольський, А. Верзилів, В. Шугаєвський) [14, с. 124]. Події 30-х рр. ХХ ст. та воєнні лихоліття загальмували вивчення археологічних старожитностей краю, і лише на 60-ті рр. ХХ ст. припадає поступове відродження місцевої наукової школи (І. Єдомаха,

О. Попко) [14, с. 126]. О.К. Зайцев ототожнив Сосницю з городищем IX–X ст. роменської культури в урочищі Бурімка [8, с. 203].

В.Є Куриленко у своїй праці «До локалізації літописного міста Хоробора» ототожнює Хоробор із сучасним Коропом [11, с. 129].

Серед тих, з ким пов'язано відновлення широких археологічних досліджень на Чернігівщині на початку 70-х рр. XX ст., слід назвати О.В. Шекуна, котрий був одним із засновників міської спелео-археологічної секції, а з 1977 р. – головою Чернігівської обласної спелео-археологічної секції. До кола інтересів дослідника входять пам'ятки всіх археологічних епох, але можна з упевненістю відмітити його тяжіння до вивчення давньоруських старожитностей на терені літописних міст Сосниччини. Археологічні роботи в межиріччі Десни та Дніпра дозволили О. Шекуну разом з О. Веремейчик картографувати тут 312 пам'яток давньоруської доби. У 80-х рр. XX ст. О. Шекун проводить розкопки на території літописної Сосниці, разом з В. Коваленком він визначає локалізацію Сосниці [12, с. 9–13]. За наслідками цих досліджень були підготовлені охоронні зони Сосниці, Мени. Крім того, дуже важлива робота була проведена по вивченню фондів Сосницького, Менського історичних музеїв, їх упорядкуванню, що дозволило ввести в науковий обіг численні археологічні матеріали.

Відтак, слід відзначити, що під час археологічних досліджень на території Чернігово-Сіверщини, зокрема, Сосниччини, відбулося значне накопичення інформації, що сприяє перегляду питань існування літописних міст Сосниці та Хоробору.

Поступове накопичення археологічних джерел знайшло відображення в історіографії дослідження Вишгорода. Так, дослідники XVIII – початку XX ст. зазвичай обмежувалися переліком літописних згадок про Вишгород, а відчуючи брак фактів, доповнювали їх власними домислами. Якісно іншу методику, що ґрунтувалася на ретельній верифікації джерел та системному підході до вивчення минулого міста, застосовано в роботах М.В. Закревського, а згодом – М.С. Грушевського. Після розкопок 1930-х рр. дослідники почали

активно залучати вишгородські матеріали при розгляді питань, пов'язаних із феодальними відносинами (С.В. Юшков, В.В. Мавродін, А.М. Насонов), середньовічним ремеслом (Б.О. Рибakov, Б.О. Колчин) та його організацією (Д.І. Бліфельд, М.М. Тихомиров). У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. комплексним вивченням давньоруського Вишгорода та його околиць займалися В.Й. Довженко, П.П. Толочко, В.М. Зоценко та Р.С. Орлов, у наш час – В.Г. Івакін і Д.В. Бібіков.

1.2 Джерельна база дослідження

Джерельна база роботи складається з двох категорій: письмові джерела та речові, отримані в ході археологічних досліджень.

Писемні джерела про Сосницю та Хоробор скупі та суперечливі, що не дозволяє отримати повне уявлення про це об'єднання. Лише археологічні матеріали дозволяють підтвердити літописні свідчення і відтворити особливості розвитку цих літописних міст.

Основними писемними джерелами, в яких у тій або іншій мірі збереглася інформація про літописні міста Сосниччини та Київщини, є “Іпатіївський літопис”, «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» Філарета Гумілевського. Саме з них ми довідуємося про літописні міста Сосницю та Хоробор, історична доля яких була пов'язана з регіоном Середнього Подесення.

В Іпатіївському літописі Хоробор згадується під 1153 р.: «Святослав Ольгович князь Новгород-Сіверський, зібравшись з Ізяславом Давидовичем князем Черниговским коло [города] Хоробра, утвердили, що їм за одного мужа бути. І, уцілувавши межі собою хреста, вони роз'їхалися кожен до себе»[1, с. 258]. Зустріч між князями могла відбутися на межі, на кордоні їхніх володінь.

Архієпископ Чернігівський та Ніжинський Філарет Гумілевський, описуючи населені пункти Чернігівської єпархії згадує літописний Хоробор та Сосницю [6, с.199].

Згадка про Сосницю у давньоруських хроністів міститься в Іпатіївському літописі під 1234 р., коли київський князь Володимир Рюрикович з допомогою Данила Романовича Галицького вдерлися на територію Чернігівської землі і рушили на Чернігів. «І взяли багато городов по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова ...» [1, с.391].

Речовий матеріал, отриманий в ході досліджень Сосниці та Хоробору, поділяється на дві групи джерел: археологічні артефакти, остеологічні матеріали.

Перша група – археологічні артефакти, найчисельніша. Вона представлена керамічними знахідками (фрагменти орнаментованих і неорнаментованих горщиків, мисок), прикрасами (скроневі кільця, гривні, браслети, каблучки, свинцева печатка), будівельним матеріалом (дошки обшивки, шматки глини, шлаків і каменю), знаряддям праці (серпи, коси, калачевидні кресала, залізні ножі, риболовні гачки, ручні зернотерки, кам'яні точильні бруски, кам'яні голки, сокири, залізні ножі, пряслиця), предметами озброєння (бойові сокири, вістря стріл). Аналіз цього матеріалу надає змогу говорити про рівень культурного та господарського розвитку Сосниччини. На основі даного матеріалу можна уявити, що носили місцеві жителі, які знаряддя праці використовували, як у повсякденному житті, так і при будівництві жител, який виготовляли посуд, чим займалися.

Цінними археологічними джерелами є колекції з розкопок на території Сосниччини, які зберігаються у фондах історичних музеїв Сосниці та Мени.

Найбільш масовим, поряд із керамікою, є остеологічний матеріал. Він трапляється під час досліджень будь-якої житлової пам'ятки. Остеологічний матеріал, представлений кістками малої та великої рогатої худоби, коней, свиней, лускою від риби. Вивчення остеологічного матеріалу з археологічних пам'яток дає певне уявлення про характер господарства населення. Наприклад, про видовий склад тварин, із якими була пов'язана всебічна діяльність людини. Виникає можливість порівняння значення різних видів скотарства, вивчення процесу становлення традицій у господарському використанні тварин та їхнього подальшого збереження або зміни внаслідок реорганізації сільськогосподарського виробництва. Також остеологічний матеріал відтворює харчовий раціон регіону [13, с. 27].

Писемні відомості про Вишгород містяться в давньоруських літописах, житіях святих, а також – в історикогеографічному творі Константина Багрянородного «Про управління імперією». За нашими підрахунками, на

сторінках літописів місто згадується 47 разів. Відомості, відсутні в Іпатівському списку, зберіглися в текстах інших літописів, таких як Новгородський перший, Лаврентіївський, Воскресенський. На ранніх етапах своєї історії (середина X – середина XI ст.) Вишгород фігурує в джерелах у якості резиденції київських князів. Протягом XI ст., після перенесення до міста мощів свв. Бориса та Гліба, стрімко зростає його значення як релігійного центру. В період загострення боротьби за Київ (XII ст.) Вишгород, будучи стратегічно важливою та міцною фортецею, щоразу опинявся в епіцентрі князівських міжусобиць. В цей час місто стає центром удільного князівства. В першій половині XIII ст. його адміністративна та політична роль поступово згасає.

Ваговим внеском до джерельної бази питання є картографічні матеріали. В роботі використані картографування городищ Сосниця, Хоробор та Вишгород Г.Л. Боплана, зроблені ним у 1634-1636.

Довгий час писемні дані залишалися основним джерелом знання про давньоруський Вишгород. Аматорські розкопки XIX ст. мали на меті переважно пошук реліквій і стосувалися виключно курганных старожитностей і решток Борисоглібської церкви. Величезний масив археологічних даних було накопичено завдяки роботам 1934–1937 рр. (Ф.А. Козубовський, Т.М. Мовчанівський). Відкрито вишгородський посад, вперше досліджувалася масова забудова, виробничі споруди, міські укріплення та рядові поховання. У 1950-х рр. продовжено дослідження оборонних споруд та Борисоглібської церкви (П.О. Рапопорт, М.К. Каргер). Велика увага в повоєнний період приділялась вивченню північної частини городища, що дало змогу прослідкувати динаміку розвитку цього міського району (В.Й. Довженко, В.В. Чумаченко, П.П. Толочко, В.М. Зоценко). З кінця 1980-х рр. археологічні роботи мали переважно охороннорятівний характер; особливо масштабні дослідження проводилися на посаді (В.В. Дорофєєв, В.П. Чабай, Р.С. Орлов). Починаючи з 2012 р. комплексне вивчення археологічних пам'яток Вишгорода та його округи проводить Вишгородська археологічна експедиція ІА НАНУ (В.Г. Івакін, Д.В. Бібіков).

Отже, історіографічний аналіз заявленої теми дав можливість простежити залучення відомостей археологічних джерел для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку літописних міст Чернігівщини та Київщини. Аналіз історичних висновків у працях дослідників, зроблених на основі археологічних джерел, дав змогу досягти поставлених у роботі завдань. Історіографічний огляд досліджуваної теми вказує на актуальність та перспективність методики залучення більшої кількості археологічних джерел в історичних дослідженнях.

Таким чином, можна зробити висновок, що джерельна база є достатньою для розв'язання поставлених у науково-дослідницькій роботі завдань і дозволяє дізнатися про існування літописних міст Чернігівщини Сосниця та Хоробор та особливе значення Вишгорода як північних воріт Києва. Джерельна база роботи складається з двох категорій: письмові джерела та речові, отримані в ході археологічних досліджень. Ваговим внеском до джерельної бази питання є картографічні матеріали. В роботі використані картографування городищ Сосниця, Хоробор та Вишгод Г.Л. Боплана, зроблені ним у 1634-1636.

РОЗДІЛ II

ЛІТОПИСНЕ МІСТО ХОРОБОР

Вивчаючи свій рідний край, зокрема його історію, часто доводиться проникати у глибину віків, раз у раз натикаючись на загадки, розгадати які коштує чималих зусиль.

Однією з таких загадок в історії нашого краю є питання про те, де знаходилося старовинне місто Хоробор, яке згадується в літописах ще в середині XII ст., а певно й існувало раніше.

Щодо місцезнаходження Хоробора у багатьох істориків виникали різні припущення. Так, зокрема, автор «Историко-статистического описания Черниговской епархии» Філарет Гумілевський в 6-й книзі своєї праці ототожнює Хоробор з Хоробичами на Городнянщині [6, с.199].

Більшість же істориків схильні були гадати, що Хоробор – це сучасне місто Короп. Особливо широко про це говорить О.Лазаревський у своїй праці «Описание старой Малороссии. Полк Нежинский» [15, с.123]. Такої думки дотримувалися і історики Д. Багалій та М. Любавський. Історик П. Голубовський твердить, що Хоробор знаходився на місці Мени [6, с.112].

Цікаві наведено дані у праці колишнього директора Сосницького краєзнавчого музею Ю.С. Виноградського «Сосниця та її околиці» (у збірнику «Чернігів і північне Лівобережжя») [5, с.147]. Він має повні підстави твердити, що Хоробор – придеснянське місто, що його назву затримує нині невеличкий рівчак біля Десни, що на місці Хоробора виникло сучасне село Макошине. Однак, з думками Ю.С. Виноградського про походження Хоробора погодитися не можна.

Вперше в літописі Хоробор згадується в 1153 р.: «Святослав Ольгович князь Новгород-Сіверський , зібравшись з Ізяславом Давидовичем князем

Черниговским коло города Хоробра, утвердили, що їм за одного мужа бути. І, уцілувавши межі собою хреста, вони роз'їхалися».

Зустріч між князями могла відбутись десь на межі, на кордоні їхніх володінь [1, с. 149].

Філарет Гумілевський цього не відкидає, але зробити Хоробичі пограничним пунктом цих двох князівств – значить, робити велику натяжку.

У Лазаревського є лише натяк про те, що Хоробор згадується вперше в 1153 р. Ширше говорити про це Лазаревському було не можна. Тоді потрібно було б Короп зробити прикордонним пунктом. Зате він використовує літописну згадку 1158 р.: «Княгиня же супруга Изяслава Давидовича бежа... Переяславлю, и остуда еха на Городок, та на Глебль, та на Хоробор, та на Ропеск» [15, с. 123].

До речі, Лазаревський дотримується думки багатьох істориків, що стародавній Глебль – це Красний Колядин на Конотопщині [15, с. 123].

Якщо вважати Хоробор проміжним пунктом, то за О. Лазаревським він буде ближче до Глебля, а за Ф. Гумілевським – до Ропська.

У 1234 р., під час війни чернігівського князя з князем київським, на допомогу київському князеві прийшов Данило Галицький, який, як про це пишеться в літописі, «і взяли багато городов по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова» [1, с. 391]. Отже, Хоробор – на Десні.

Загальновідомим є факт, що стародавній Сновськ – сучасне село Седнів. Ще історик Шафонський у XVIII ст. писав, що це село давно «Сновейск городъ» звалося [18, с.576].

У родословній князів Глінських зберігся переказ про невдалий похід великого князя литовського проти татар у 1399 р. Військо Вітовта було розбите на р. Ворсклі і заблудилося в степах. І лише завдяки кмітливості воєводи Івана Глінського було виведене з степів і врятоване від цілковитого розгрому. За це Вітовт дав у вотчину Глінському землі по Десні.

«И княж Иванов и вожи привели в. кн. Витовта к литовской Украине, к городу его Хороблю да к волостем: к Макошину, да к Сохачеву, да к Верху, да к

Оболоню. Князь же великий Витовт тот город Хоробор и волости те дал в вотчину князю Ивану Глинскому» [5, с. 151].

Ю. С. Виноградський цілком доречно зауважує, що «в переказі з родоводу Глінських... дещо, певно, поплутано» [5, с. 152]. Виноградський припускає думку, що згадки про володіння Хоробором довго зберігалися в роду Глінських, і, щоб пояснити, що то був за Хоробор, додано було у процесі переходу переказу із покоління в покоління ще й Макошин – волость Макошин, як більш знайому назву. Але Ю.С. Виноградський не вказує на закономірний зв'язок Макошина з Хоробором, встановлений самою історією, про що мова буде нижче.

Однак, в цьому переказі є дуже цінні дані: по-перше, встановлюється факт, що Івану Глінському дано було володіння по Десні в одному напрямку – починаючи від Оболоння, по-друге, Хоробор вважався чималим містом, раз у переказі є центром волості, що включала до свого складу ряд населених пунктів, розміщених на значній території.

О. Лазаревський також використовує цей переказ, щоб підтвердити свою думку про походження Коропа. Звичайно, це можна робити на тій підставі, що Оболоння знаходиться у безпосередній близькості до Коропа. У Філарета Гумілевського цей документ не згадується зовсім: адже він повністю б заперечував його вказівку про Хоробор – Хоробричі [6, с. 200].

Але слід пам'ятати, що переказ – не історичний документ, який базується на фактах. Говорячи ж мовою фактів, слід звернутися до такого дуже важливого історичного джерела, як «Опись границ Черниговских», яка відноситься приблизно до 1523 р. З нього ми можемо довідатись про ряд населених пунктів по Десні: «Село Колчов у верхъ по Диснь, домов 20, держал Сулдетов. Блистовичи село городовое по верхъ Дисны, домов 30 было. Ушно село у верху Дисны, подворей 15 было, то архимандриче. Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский, домов сто было... Домыслин село Черниговское домов 40. Волинчно село черниговское, граница з Новым Городком, домов 4. Козлинич село Черниговское, боярьщина, домов 10. Сосница черниговское, граница черниговская, рубеж з Новым Городком, домов 30, а церкви 2» [3].

Цінним у цьому документі, по-перше, являється те, що села Блистова, Ушня, Хоробор згадуються поруч як такі, що знаходяться близько, в одному напрямку – «у верху Дисны». Про близькість Ушні і Блистови нема жодного сумніву, а Хоробор, отже, десь був теж недалеко, по сусідству. Інші села, які згадуються тут, розміщені теж у певній послідовності.

Дізнаємось ми частково, що Хоробор був значним населеним пунктом: в ньому було 100 будинків, в той час як у Сосниці – 30, а у Волинці – лише 4. На початку XVI ст. Хоробор уже належав Глінським – тут є деякий зв'язок з переказом про події 1399 р. Але найбільш цінним є вказівка, що Волинка і Сосниця – прикордонні населені пункти [11, с.129].

Згадаємо тепер літописне свідчення 1153 р. Якщо мирний договір між чернігівським і новгород-сіверським князями був складений «у Хоробря», в межах їхніх володінь, то десь між Хоробором і Сосницею. А чи не наштовхує на міркування, що існування Хоробору було неподалік від урочища, яке зветься Братаниця (Братова) за селом Жовтневе (нині Покровське)?

Назви ж інших урочищ, розташованих у безпосередній близькості від колишнього кордону князівств дають змогу завершити розгляд питання про те, де знаходився Хоробор.

Під селом Слобідкою починається невеликий рівчак, який переривається болотом. У верхній своїй частині він має назву Криниця. Біля самого Макошино, недалеко від судоверфі, він впадає у затоку Десни, яка зветься Лиман. Тут вже цей рівчак має назву Хоробор (Хоробер). Поруч у саме село Макошино входить другий рівчак, який зовсім пересихає, під назвою Бобрик.

Коли їхати з Макошина на Слобідку, обов'язково звертаєш увагу на кручу, яка тягнеться понад болотом, що відділяє Слобідку від Макошино. Найвища ця круча біля самого села Слобідки. Ось це місце й зветься Городок (Додаток В). А городком місцеве населення завжди називає рештки поселення або укріплення (така ж назва урочища є і у с. Величківці, а саме урочище має деяку подібність до слобідського Городка).

На слобідському Городку можна знайти шматки глиняного посуду, дрібні уламки цегли. Ю. С. Виноградський приводить факти, що там дійсно було поселення, вказуючи, що на Городку знаходили шиферні прясельця, залізні і мідні кільця тощо, а також глиняні статуетки. У роботі Виноградського є вказівки про перекази, в яких говорилося, що Городок – місце, де раніше був город, що колись давно знайдено було браму від воріт і т.д. Він пише, що Городок був «пригородом» Хоробора. Давній Хоробор у Ю.С. Виноградського – це сучасне Макошино, яке виникло на руїнах давнього міста [5].

Але саме зручне положення Городка, близькість його до кордону князівств, перекази і археологічні дані, зв'язок з місцями Хоробор і Братаниця дають підстави гадати, що урочище Городок є тим місцем, де знаходиться літописне місто Хоробор.

Що ж відомо з історії про Хоробор більш пізнього часу? У дипломатичній переписці московського князівства з литовським князівством Хоробор згадується в документах за роки 1503, 1549, 1554, 1570, 1584. Одна тисяча п'ятсот вісімдесят четвертий рік – останній рік, коли згадується Хоробор [5, с.101].

На карті Гійома де-Боплана, яка була виготовлена у першій половині XVII ст., Хоробора вже нема, зате є на ній Макошинь (Макошино), є Сосниця, є й дрібніші населені пункти, наприклад Велике Устя (Додаток Б).

У різних документах XVII-XVIII ст. згадується на макошинському полі «городище великое» – сліди великого міста давніх часів.

Отже, сукупність цих фактів свідчить про те, що вже у першій половині XVII ст. Хоробора не існувало. Певно, він був зруйнований під час боротьби з польською шляхтою [11].

О. Лазаревський, виводячи назву Коропа від назви Хоробор, в той же час сам собі заперечує: він пише, що «о Коропе мы ничего не знаем до начала второй половины XVII в. Не упоминает о нем и опись 1654 г». Значить, можна зробити припущення, що Короп виник лише в XVII ст. [15, с. 123].

У районі угідь села Макошино є озеро Добротов або Добрить, як його ще дехто називає з жителів села Макошино. Село Добротов є недалеко від Коропа

(Кролевецького р-ну Сумської області). Села з назвами Блистова і Осьмаки є не тільки в Менському районі, а й неподалеку – у Понорницькому районі [11, с. 129].

Чим пояснити ось таке паралельне існування географічних назв? Відомо з історії, що під час боротьби українського народу з польською шляхтою відбувався великий рух населення. Засновувались поселення на нових місцях, які зберігали старі назви.

Тепер стає очевидним, що переселення відбувалося з однієї місцевості – Блистови, Осьмаків, Добротова (Добріта), Хоробора у місця, мало доступні для ворогів.

Ще один факт дає підставу твердити, що Хоробор був саме біля сучасного Макошина – це назва озера Глінське як свідчення, що тут була вотчина князів Глінських, до якої входив і Хоробор. Від озера Глінського до Макошино – приблизно 10 км. Це допомагає зробити аналогічні висновки і щодо тотожності назви озера Добротов (Добріть). Адже у літописних джерелах назви с. Блистови – Блестовіт. Чи не за одним принципом створено ці назви (за допомогою двох суфіксів «-бт» та «-ит»): Блестовит – Добріт)?

Певно, що люди з території сучасного Менського району, рятуючись від польської шляхти, тікали у незаселені місця. Місцевість на Коропщині і на Понорниччині була вкрита густими лісами і могла стати добрим притулком переселенцям – втікачам від польсько-шляхетського гніту.

Можливо, що і Хоробричі має таке саме походження, бо назва Хоробричі є родовою (збірною).

Пояснюючи походження назви Хоробор, Ю.С. Виноградський складає цю назву з двох слів: «гора» (вказуючи на урочище з цією назвою – кручу біля с. Ганнівки) і «бор», тобто бір, яким скрізь була вкрита місцевість.

Але ж слово Хоробор – Хоробъръ. «Храбъръ» означає хоробрий, мужній. Це давнє, слов'янське за походженням слово. Були у слов'ян і власні чоловічі імена Хоробор (Храбр). Відоме, наприклад, ім'я чорноризця (монаха) Храбра,

який дав свідчення, що слов'яни ще до прийняття християнства мали свою писемність [5].

Знаючи про героїчну боротьбу наших предків з зовнішніми ворогами, можна гадати, що місту було дано таку назву за хоробрі вчинки його жителів. Знаючи про положення Хоробора, слід підкреслити, що це місто могло бути добрим оборонним пунктом.

Археологічними дослідженнями, що проводились в другій половині XX ст., на південно-східній околиці смт. Макошине було виявлено городище. Воно розташоване на підвищеному місці корінної тераси р. Десни. Саме тут, у її підніжжя, в старицю Десни впадають невеличкі притоки Бобрик і Хоробор, береги яких і утворюють городищенський мис. Майданчик (100×60 м) знаходиться під сучасною забудовою. З південного сходу (з боку заплави) І. І. Єдомаха зафіксував залишки валу (Додаток К). На південь від городища розташований великий посад. На городищі і посаді виявлені чисельні матеріали XI– XIII ст. і пізнього середньовіччя [10, с. 129].

Шурфовкою виявлено давньоруський культурний шар (Додаток М) (товщина якого 0,5–0,7 м), що включає деякі фрагменти кружального посуду XI–XIII ст. та незначну кількість дрібних уламків ліпних посудин [3, с. 2]. На південний захід від городища відомо синхронне йому селище, а на відстані двох кілометрів на північний захід – курганний могильник (Додаток Л).

Місто свою назву виправдало: воно зникло, було зруйноване, але назва лишилася, переживши місто на кілька століть.

Отже, зваживши всі факти, можна прийти до висновку, що Хоробор, літописне місто, згадуване в багатьох джерелах в XII–XVII ст., знаходилося на території сучасного Менського району. Урочище Городок під Слобідкою – сліди значного міста (города), а невеличкий рівчак Хоробор утримує його назву.

Звичайно, це лише спроба в'яснити місцезнаходження Хоробора. Для остаточного твердження про це потрібні ще факти з джерел історії та археології.

РОЗДІЛ III

СОСНИЦЯ – ЛІТОПИСНЕ МІСТО ЧЕРНІГОВО- СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Серед стародавніх міст України літописна Сосниця і нині залишається, на жаль, одним із найменш досліджених. Така «зневага» істориків до цього прекрасного міста на річці Убідь пояснюється, з одного боку, крайньою обмеженістю відомостей про Сосницю в писемних джерелах, а з іншого, – майже повною відсутністю тут археологічних досліджень.

Єдина згадка про Сосницю у давньоруських хроністів міститься в Іпатіївському літописі і пов'язана з драматичними подіями міжусобної боротьби за гегемонію на Русі між чотирма гілками київського роду Рюриковичів, яка з невеликим перервами продовжувалась 40 років і затьмарила майже всі інші події першої половини XIII ст. аж до монголо-татарської навали. В ході цієї війни Михайло Всеволодович (20 вересня 1246 р. закатований разом із своїм боярином Федором у ставці Батия і пізніше канонізований), на початку 1235 р. (в літопису опис подій вміщено під 1234 р.) разом із сином галицького князя Мстислава Удатного Ізяславом спробував захопити Київ [1, с. 391]. Київський князь Володимир Рюрикович (з роду смоленських Ростиславичів) з допомогою Данила Романовича Галицького зірвав цю спробу, і сам перейшов у наступ. Разом з двоюрідним братом Михайла Володимировича Мстиславом Глібовичем об'єднані київські та галицько-волинські дружини вдерлися на територію Чернігівської землі і рушили на Чернігів. «І взяли багато городов по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова ...» [1, с.391]. Ймовірно, враховуючи порядок, в якому літописець згадує чернігівські міста, нападники просувались вздовж Десни, або навіть її руслом, оскільки події, котрі описані літописцем даної епохи. відбувалися наприкінці зими, грабуючи багаті міста Сновської тисячі, взяли Хоробор (сmt. Макошино Менського району) і, дійшовши до устя р. Убідь,

піднялися по ній до Сосниці, після чого новгород-сіверським шляхом повернули знову на Чернігів, спаливши по дорозі і Сновськ (сmt. Седнів Чернігівського району). Власне, цією інформацією і обмежуються відомості про Сосницю у письмових джерелах.

Городище на території сучасного міста не збереглося, що, мабуть, і дало підстави О.К. Зайцеву ототожнити літописну Сосницю з городищем IX–X ст. роменської культури в урочищі Бурімка за 5-6 км на південний схід від міста [8, с. 203]. Але, як показують археологічні дослідження, культурний шар Бурімського городища не утримує матеріалів XI-XII ст., що не дозволяє погодитись з такою локалізацією.

За свідченням планів XVIII–початку XIX ст., городище, яке складалося із замка та околичного міста, знаходилось в центрі Сосниці, на правому березі р. Убідь. Це підтверджують і відомості опису 1654 р., згідно з якими в середині XVII ст. до складу Сосниці входили: укріплене місто Замок, оваловидної форми, острог, двір старости понад р. Убіддю, який мав свої оборонні споруди, укріплений посад та передмістя. Укріплення Сосниці складалося в цей час із земляного валу з дерев'яними стінами, що мали троє воріт, та вежами, і глибокого рову. Міські фортифікаційні споруди були повністю знищені при переплануванні Сосниці у 1830-1836 р.р. і нині не простежуються [13, с.10].

Широкомасштабні археологічні дослідження на території Сосниці ніколи не велися. Лише у 1986 р., коли під час спорудження житлового будинку приблизно за 30-50 м на південь від замку був знижений на значній площі стародавній культурний шар, тут проводились незначні охоронні роботи. Внаслідок цього вдалося зафіксувати рештки двох півземлянкових жител, перекритих потужним (1,2-1,25 м) шаром будівельного сміття (Додаток Г). Одне з них, заглиблене в материк на 0,45 м, утримувало уламки горщиків XI ст. Біля західної стінки котловану, майже на його дні, в шарі сірої супісі з включеннями вугликів та печини, знайдено свинцеву печатку діаметром 40 мм (Додаток Г).

На одному боці її – зображення чоловічої фігури на повний зріст в парадному пишному одязі, з князівською шапкою на голові. В правій руці –

шестикінцевий хрест, ліва рука – в благословляючому жесті. Зліва від голови три букви під титлом: «СВА» (Святослав). З обох боків від святого – колончасті написи грецькою мовою. Зліва: «святий», справа – «никула». Зображення на обох боках печатки досить чіткі [13, с.11].

На Чернігівщині було знайдено ще три знахідки цього періоду: у Новгород-Сіверському у 1979 р. при розборі валу дитинця та в Чернігові на початку 1980 р., випадкова знахідка на подолі, і в 1984 р. при роботах по вул. Чернишевського, на території Чернігівського передмістя.

Християнське ім'я Микола серед руських князів XI ст. мав лише Святослав Ярославич (1026–1076 рр.) – основоположник династії Чернігівських князів, християнське ім'я якого зафіксоване в Любецькому синодику. Як довів В.Л. Янін, саме йому й належать усі печатки цього типу [15]. Таким чином, вказана булла дозволяє беззаперечно датувати житло № 1 серединою XI ст., наймовірніше – 1054–1073 р.р.

Житло № 2, що прорізало перше, за керамічним матеріалом датується кінцем XI ст. – початком XII ст. (Додаток Г). Як і попереднє, воно загинуло від пожежі. Враховуючи його стратиграфію, можна припустити, що житло №2 було двоповерховим. На другому поверсі також знаходилась глиняна піч.

Визначна серія археологічних матеріалів, які отримані під час охоронних досліджень, суттєво доповнюється колекцією Сосницького краєзнавчого музею, які на протязі кількох десятиліть збирав його засновник – краєзнавець Ю.С. Виноградський (Додаток Д). Чільне місце серед них займають предмети озброєння: дві бойові сокири XI ст. з отвором у лезі для привірчування [4] та різноманітні вістря стріл.

Знаряддя праці та побутові речі репрезентовані трьома калачевидними кресалами, серією залізних ножів та кам'яних точильних брусків та кількома великими грузилами, п'ятьма великими рибальськими гачками, уламками пружинних механізмів від трубчастих замків, уламками залізного серпа, тощо (Додаток Д).

З прикрас найчастіше трапляються уламки скляних та бронзових браслетів, кілька скляних намистин, фрагмент скроневого кільця. Культові речі представлені двома невеличкими хрестиками з темного шиферу, бронзовим хрестиком з жовтою смаллю та бронзовим змійовиком (знайдений у 1930 р. в саду по вул. Гоголя: реєстр №201, інвентарний №2050; не зберігся). Крім того, відзначено довоєнні знахідки двох мідних візантійських монет часів Костянтина Великого, що також втрачені (реєстр № 203, інвентарний №465) [2 ,с.24].

Серед кераміки, що була зібрана Ю.С. Виноградським на території літописної Сосниці, представлені в невеликій кількості уламки ліпних посудин роменської культури (горщиків та сковорідок).

Таким чином, враховуючи всю наявну інформацію археологічних та писемних джерел, можна зробити спробу реконструювати початкові етапи історії міста.

У VIII – X ст. на території Сосниці та в її околицях існувало кілька поселень роменської культури. Одно з них (в урочищі Потоманка) виявилось безпосереднім попередником міста. Наприкінці X ст., в процесі державного освоєння території Подесення, всі вони припиняють своє існування. В книзі «Історико-статистическое описание Черниговской епархии» зазначається, що Сосниця як місто існувало на рівні з Ольжичами, Стародубом, Глуховим, Ніжином ще в 992 р., коли була створена окрема від Києва Чернігівська єпархія [16 , с.697]. Не пізніше першої половини XI ст. на правому березі річки Убідь засновується городище літописної Сосниці – урочище Замок, що контролювало Новгород-Сіверський шлях та переправу через р. Убідь на Чернігівському шляху в Посейм'я. За свідченням Ю.С. Виноградського, потужність культурного шару на городищі сягає кількох метрів (нині щільно забудоване приватними садибами) [4 ,с. 148].

Після розподілу Чернігово-Сіверської землі на Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства (1097 р.) р. Убідь стала східним кордоном Сновської тисячі, яка на протязі XII ст. неодноразово переходила з рук в руки, доки в другій половині XII ст. не перейшла остаточно під владу Чернігова.

Внаслідок цього, а також завдяки розташуванню в гущі численних селищ, значення міста зростає, воно починає швидко обростати посадами. Ймовірно, у XII–XIII ст. формується друга лінія міських укріплень – окольний град, за якою розташовувалися відкриті посади. Нижче дитинця (урочище Замок), в урочищі Потоманка, знаходився, мабуть, невеликий сосницький поділ [16, с.129].

Топонім «Сосниця» утворився, на думку спеціалістів, за допомогою зменшувального суфікса «иця» від давньоруського «сосна» [9, с. 24], який здавна означав на Поліссі «дерево з бортю», що пізніше відбилось і на міському гербі – сосна з золотим бджолиним вуликом і чорним ведмедем (Додаток Ж).

Таким чином, враховуючи всю наявну інформацію археологічних та писемних джерел можна зробити висновок, що перша згадка про літописну Сосницю відноситься до 1234 р. Літописна Сосниця і нині залишається, на жаль, одним із найменш досліджених. Така «зневага» істориків до цього прекрасного міста на річці Убідь пояснюється, з одного боку, крайньою обмеженістю відомостей про Сосницю в писемних джерелах, а з іншого, – майже повною відсутністю тут археологічних досліджень.

Стратегічне значення Сосниці як важливої прикордонної фортеці, яка, крім того, знаходилась на перетині кількох шляхів, винятково сприятливі природні умови (розташування на межі Сосницького степка з його родючими ґрунтами і Полісся) створювали, незважаючи на неодноразові військові конфлікти, напрочуд гарні можливості для подальшого розвитку міста, який обірвався у середині XIII ст. у вогні монголо-татарської навали.

РОЗДІЛ IV

ЛІТОПИСНЕ МІСТО ВИШГОРОД

Давньоруський Вишгород постав на правому березі Дніпра невдовзі після заснування Києва. Виникненню поселення на цьому місці ще в давніші часи сприяли, крім розташування на перехресті важливих суходольного і водного торговельних шляхів [17,с.22], дуже сприятливі для проживання і захисту ландшафтні особливості місцевості. Первісне поселення займало мисоподібне пасмо високого берега Дніпра, обмежене з протилежного боку глибокими ярами. Походження топоніму “Вишгород” пов’язують з ландшафтними і географічними особливостями міста: з підвищеним рельєфом місцевості, де засновано городище (прямий переклад — “місто на горі”), і з ситуацією розташування відносно Києва, тобто вище за течією Дніпра. Формування архітектурно-розпланувальної структури Вишгородського городища та його активне функціонування як північного форпосту Києва датується X–XIII ст. Однією з головних причин виникнення і розвитку Вишгорода є його воєнно-стратегічне положення відносно Києва (Додаток О). Міцні укріплення Вишгорода слугували надійною перепорою на підступах до столиці Стародавньої Русі.

Наявні матеріали роблять можливою реконструкцію історичної топографії Вишгорода X–XIII ст. Структурно територія міста складалася з укріплених дитинця та окольного граду, а також – відкритого посаду. За нашими підрахунками, їх загальна площа становила не менше 31 га, однак малоймовірно, щоб окольний град і посад були заселені одночасно. Дитинець займав площу близько 8 га. Найдавніші археологічні матеріали, виявлені на дитинці, датуються серединою X ст. – часом, коли Вишгород уже був відомий навіть зарубіжним джерелам (Константин Багрянородний). Очевидно, в цей час заселеною була лише верхня тераса дитинця, на якій пізніше було збудовано церкву-усипальницю Бориса і Гліба: культурні нашарування X ст. фіксувалися лише тут. На жаль, реальних даних стосовно планувальної структури городища

дуже мало. Вочевидь, в XI–XIII ст. навколо церкви розміщувалась міська площа, від якої радіально розходились вулиці. На початку XIX ст. біля церкви знаходився колодязь, котрий міг функціонувати на цьому місці і в давньоруський час. Розкопками 1930-х рр. у центральній частині городища були частково розчищені залишки великих феодальних дворів. Весь східний край дитинця у другій половині XII – першій половині XIII ст. займав унікальний ремісничий осередок – так званий «Квартал металургів». Площа окольного граду, за нашими підрахунками, становила майже 4 га. На жаль, ця частина міста, наразі повністю зайнята приватною забудовою, археологами жодного разу не досліджувалася. На рубежі XI ст. на південь і захід від городища виникає гончарний посад. Всю його площу (близько 19 га) займали однотипні житлово-господарські комплекси, що включали в себе житло, господарські споруди та гончарний горн. У південно-західній частині посаду (ур. Нижні Дорогожичі) в середині XI ст. формується особний ремісничий осередок, що спеціалізувався на металургії та металообробці. Наприкінці XI ст. на посаді склалася садибна система. Простежено кілька відрізків вулиць, один із них – довжиною майже 50 м. У другій чверті XII ст. посад остаточно гине в пожежі, що може бути пов'язано з подіями 1136 р., коли, за літописними даними, Ольговичі разом з половцями спустошили київські околиці «до Вишгорода»

Вишгород – одне з визначних міст Київської Русі, вперше згадується в “Повісті временних літ” під 946 р., як “Ольжин град” [1, с.578]. На цей рік припадає початок княжіння Святослава Ігоревича (регентшею та матір'ю була Ольга – дружина Ігоря Рюриковича). Після вбивства чоловіка княгиня-вдова зібрала військо і пішла на Древлянську землю. «І наклала вона на них (древлян) данину тяжку, і дві частини її шли Києву, а третя – Вишгороду до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом» [1, с.430] Вишгород був добре укріпленою фортецею, яка захищала Київ з півночі від нападу ворогів : про його значення подає відомості візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління імперією», де Вишгород названий у грецькій транскрипції «Вусіградом» і оодним із найкрупніших міст Русі, куди повертались князі після

«полюддя», тобто після збору данини; в середині X ст., багато разів він згадується в літописі та інших джерелах. Вишгород був важливим економічним і політичним, торговим центром Київської Русі. Став добре знайомим містом на Русі після побудови церкви на вшанування перших святих – братів Бориса і Гліба, вбитих Святополком.

Є відомості, що першу дерев'яну церкву у Вишгороді побудував Володимир і назвав її «церквою святого Василя». У «Повісті минулих літ» вона згадується під 1015 роком, коли біля неї було поховано князя Бориса, а згодом і його брата Гліба «і положиши у брата свого Бориса у церкви святого Василя» [1, с.432]. Після вокняжіння у Києві Ярослава Мудрого і перенесення до Вишгорода тіла Гліба, цей дерев'яний храм згорів.

Із літописним Вишгородом пов'язана одна з найбільших трагедій в історії Русі і першими давньоруськими святими князями Борисом та Глібом — молодшими синами Великого Київського князя Володимира Святославовича. В 1015 році, після його смерті почалася боротьба за владу між його синами. А саме- Ростовський князь Борис та Муромський князь Гліб були вбиті за наказом старшого брата Святополка. Про ці події Літопис свідчить: «Святополк прийшов уночі до Вишгорода і потай прикликав (боярина) Путшу і вишгородських бояр і сказав їм: «Чи віддані ви мені всім серцем?» І сказав Путша: «Можемо ми голови свої з вишгородцями положити за тебе». «Підіть убийте мого Бориса», – мовив Святослав. І вони обіцяли скоро вчинити це.» [1, с.450] . Коли ж Бориса вбили, то, згідно з «Літописом руським», — «і положили тіло його, принісши його потай до Вишгорода до церкви св. Василя» [1, с.432] . Через деякий час, при князюванні Ярослава Мудрого, брати Борис та Гліб були введені в ранг перших православних святих. Над їх святими мощами збиралися князі землі руської, укладаючи угоди, з мирянами святкували видатні події. На їх честь з 1074 по 1115 р. у Вишгороді було побудовано величезний кам'яний храм, він височів на горі, на тому самому місці, де зараз на фундаментах його центрального нефу стоїть церква в ім'я святих Бориса та Гліба.

Літопис свідчить: «У рік 1054 (65620) представився великий князь Ярослав. Сам же Ярослав був слабий, а коли прибув він до Вишгорода, то розболівся вельми, отже приспів Ярославу кінець життя, і оддав він душу свою Богові». З Вишгорода його на санях відвезли до Києва, де в Софії положили до мармурового саркофагу [1, с.435]

Археологічні дослідження минулих років підтвердили визначну історико-культурну цінність вишгородських старожитностей. Розкопки відкрили залишки потужного давньоруського міста. Було виявлено фундаменти Борисоглібської церкви XI—XII ст., фортифікаційні та житлові споруди, численні об'єкти різноманітних галузей ремісничого виробництва: залізоробного і ковальського, ювелірного, склоробного тощо. У X—XIII та XVII—XVIII ст. тут діє найбільший у Східній Європі гончарний центр.

Мовчанівським Т.М. було розкопано цілу систему землянок і господарських ям. Серед численних речових матеріалів він справедливо вважав видатною знахідкою срібну монету кінця X ст. князя Володимира Святославича, яка належить до т.зв. першого типу (Додаток Н). Вона опублікована з вказівкою, що друкується вперше і походить розкопок Т. Мовчанівського. Тоді ж було знайдене і пряслице з написом “невесточ” .

Широкі дослідження Вишгорода продовжувались в 1936 р. Збереглися деякі щоденники, ілюстративні матеріали, зокрема, реконструкція Вишгородського городища.

В короткому звіті “Археологические раскопки Вышгородского феодального городища в 1935-1937 гг.” Мовчанівський писав, що розкопками були охоплені всі основні об'єкти – городище, посад, вали, фундаменти Борисоглібської церкви, два могильника. Було досліджено конструкцію валу, в основі якого були “тараси” або рублені дерев'яні кліті, засипані утрамбованою глиною. Безпосередньо біля них відкриті житлові кліті. В одному місці розкопана ціла система жител X-XIII ст. двох типів, багато господарчих ям. Знайдена ковальська майстерня, майстерні по виготовленню скляних і кістяних виробів.

На городищі поза межами дитинця досліджено “гончарський кінець” з

печами грушовидної форми, великою кількістю різноманітного посуду, серед якого денця з клеймами (Додаток О).

Були відкриті рештки кам'яних фундаментів Борисоглібської церкви. Вони “дозволили зробити важливий висновок щодо побудови храму Бориса і Гліба. Його архітектурні пропорції відповідають пам'яткам XI ст., а не початку XII ст. Тобто, забудовувався храм у часи Святослава Ярославича, а завершувалося будівництво його сином Олегом Святославовичем. За конструкцією храм найбільш споріднений із Михайлівським собором Видубицького монастиря”.

Крім того, під час розкопок було відкрито два могильника. Серед багатьох речових знахідок різноманітні вироби з глини (посуд, амфори зі знаками, полив'яний посуд, статуетки), заліза (ножі, замки, ключі, наконечники стріл, кресала, долота), кістки (ручки до ножів, шахова фігурка, коповушки), скла (браслети, персні) (Додаток П). Під час розкопок церкви знайдено фрагменти стін з карнизами, шматки штукатурки з рештками фресок, полив'яні плитки, свинець від покрівлі, фрагменти голосників. Вишгород постав як значний ремісничий центр із значним “гончарським кінцем”, металургійним виробництвом, виготовленням кістяних і скляних виробів.

Найвищий розквіт Вишгорода припав на період феодальної роздрібненості. Велике Вишгородське городище X–XIII ст. складалося з дитинця, окольного міста і посаду. Висота плато городища на правому березі Дніпра сягала 80 м над його рівнем. Дитинець мав розміри близько 350x250 м і займав підвищену частину плато. Він являв собою адміністративно-громадський центр міста, де було побудовано величний Борисоглібський храм. Завдяки розташуванню на пагорбі та своїй надзвичайній висоті храм мавзолей був містобудівною домінантою, що панувала над містом і Дніпром. Природні і розпланувальні особливості Вишгорода зберігались без суттєвих змін до середини минулого століття. У 1960-і роки внаслідок будівництва Київської ГЕС її водосховище дещо зменшило піднесення вишгородського городища (Додаток Р).

Таким чином, враховуючи всю наявну інформацію археологічних та писемних джерел можна зробити висновок, що Вишгород понад триста років

відігравав важливу роль у житті Київської Русі як військово-політичний, ремісничий і церковний центр. Досить велике значення Вишгорода як північного форпосту Києва.

Вишгород був найближчою до столиці резиденцією великих київських князів. Тут перебували князі Аскольд і Дір, звідси вирушали в похід на Константинополь дружини князів Олега та Ігоря, непереможного Святослава. І по сьогодні придніпровські пагорби із залишками укріплень, відомі як «Ольжин град», бережуть пам'ять про видатного державного діяча Русі рівноапостольну княгиню Ольгу. Велику частку свого життя Вишгороду присвятив Ярослав Мудрий. Саме тут великий князь працював над першою Конституцією Русі-України «Руською правдою». У Вишгороді поховані брати Ярослава- Борис і Гліб. У цьому місті тривалий час також проживав видатний державний діяч – князь Володимир Мономах.

ВИСНОВКИ

На підставі узагальнення матеріалів наукового дослідження доходимо таких **висновків**:

1. Історіографічний аналіз заявленої теми дав можливість простежити залучення відомостей археологічних джерел для вивчення економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку літописних міст Чернігівщини та Київщини. Аналіз історичних висновків у працях дослідників, зроблених на основі археологічних джерел, дав змогу досягти поставлених у роботі завдань. Історіографічний огляд досліджуваної теми вказує на актуальність та перспективність методики залучення більшої кількості археологічних джерел в історичних дослідженнях.

Таким чином, можна зробити висновок, що джерельна база є достатньою для розв'язання поставлених у науково-дослідницькій роботі завдань і дозволяє дізнатися про існування літописних міст Чернігівщини Сосниця та Хоробор та особливе значення Вишгорода як північних воріт Києва. Джерельна база роботи складається з двох категорій: письмові джерела та речові, отримані в ході археологічних досліджень. Ваговим внеском до джерельної бази питання є картографічні матеріали. В роботі використані картографування городищ Сосниця, Хоробор та Вишгод Г.Л. Боплана, зроблені ним у 1634-1636 р.р.

2. Зваживши всі факти, можна прийти до висновку, що Хоробор, літописне місто, згадуване в багатьох джерелах в XII–XVII ст., знаходилося на території сучасного Менського району. Урочище Городок під Слобідкою – сліди значного міста (города), а невеличкий рівчак Хоробор утримує його назву.

Звичайно, це лише спроба вияснити місцезнаходження Хоробора. Для остаточного твердження про це потрібні ще факти з джерел історії та археології.

3. Таким чином, враховуючи всю наявну інформацію археологічних та писемних джерел можна зробити висновок, що перша згадка про літописну Сосницю відноситься до 1234 р. Літописна Сосниця і нині залишається, на жаль,

одним із найменш досліджених. Така «зневага» істориків до цього прекрасного міста на річці Убідь пояснюється, з одного боку, крайньою обмеженістю відомостей про Сосницю в писемних джерелах, а з іншого, – майже повною відсутністю тут археологічних досліджень.

Стратегічне значення Сосниці як важливої прикордонної фортеці, яка, крім того, знаходилась на перетині кількох шляхів, винятково сприятливі природні умови (розташування на межі Сосницького степка з його родючими ґрунтами і Полісся) створювали, незважаючи на неодноразові військові конфлікти, напрочуд гарні можливості для подальшого розвитку міста, який обірвався у середині XIII ст. у вогні монголо-татарської навали.

4. Враховуючи всю наявну інформацію археологічних та писемних джерел можна зробити висновок, що Вишгород понад триста років відігравав важливу роль у житті Київської Русі як військово-політичний, ремісничий і церковний центр. Досить велике значення Вишгорода як північного форпосту Києва.

Вишгород був найближчою до столиці резиденцією великих київських князів. Тут перебували князі Аскольд і Дір, звідси вирушали в похід на Константинополь дружини князів Олега та Ігоря, непереможного Святослава. І по сьогодні придніпровські пагорби із залишками укріплень, відомі як «Ольжин град», бережуть пам'ять про видатного державного діяча Русі рівноапостольну княгиню Ольгу. Велику частку свого життя Вишгороду присвятив Ярослав Мудрий. Саме тут великий князь працював над першою Конституцією Русі-України «Руською правдою». У Вишгороді поховані брати Ярослава- Борис і Гліб. У цьому місті тривалий час також проживав видатний державний діяч – князь Володимир Мономах.

На відміну від маловивчених літописних міст Чернігівщини Сосниці та Хоробору, Вишгород на Київщині досить добре досліджений. На підставі досліджень можна зробити висновок про особливу роль Вишгорода, яку він відігравав в обороні Київської землі як «Північні ворота» Києва та великого торговельного та церковного центру.

Робота не вичерпує усіх напрямів дослідження наукової проблеми, потребують подальшого вивчення питання пошуку нових свідчень про життєдіяльність літописних міст Хоробору та Сосниці, які помітно вплинули на історію Чернігово-Сіверщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела:

1. Літопис Руський за Іпатським списком під редакцією Л. Махновця. – Київ, 1989. – 590 с. – 660 с.
2. Реєстр пам'яток археології Чернігівської області // Сосницький краєзнавчий музей ім. Ю. С. Виноградського – 346 арк.
3. Паспорт пам'ятників історії та культури УРСР–2.24.П,- 3.25.І

II. Література:

4. Бібіков Д.В. Нові дослідження Вишгородського городища / Д.В. Бібіков, В.Г. Івакін // Сіверщина в історії України. – Випуск 6. – К.–Глухів: ЦП НАНУ і 12 УТОПК, 2013. – С. 124–129
2. Виноградський Ю. С. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. — К. :Державне видавництво, 1928. — С. 147–169.
3. Васюта О.О. Літописне місто Хоробор (до питання локалізації) / О.О. Васюта // Чернігівські старожитності: Науковий збірник. – Чернігів.: КП Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – С. 96-103.
4. Гончаров В.К. Щоденник асистента Вишгородської археологічної експедиції 1936 р. / НА ІА НАНУ – Ф. ПМК/Вишгород №44 -С.67-68.
5. Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934-1937 рр.// Археологія.- 1950.- Т3. – С.64-91
6. Добровольский А.В. Разведка местности от Вышгорода до с. Бирок. – НА ІА НАНУ. – 1947/27
7. Историко-статистическое описание Черниговской епархии / Филарет (Гумилевский). — Кн. 6. Уезды: Новгородсеверский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. — Черниговъ.: Земская Типография, 1874. — С. 199-200.

9. Коваленко В. Археологічне вивчення літописних міст Чернігово-Сіверської землі // Дослідження історії малих та середніх міст України в контексті дальшого розвитку історичного краєзнавства. – Чернігів, 1990. – С. 23
10. Коваленко В.П., Орлов Р.С. Работа Новгород-Северской экспедиции. // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С. 282
11. Куриленко В.Є. До локалізації літописного міста Хоробор // Український історичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 128–130.
12. Коваленко В.П. Літописна Сосниця / В.П. Коваленко, О.В. Шекун // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів 1990. – С. 9–13.
13. Коваленко В.П. Археологічна розвідка в околицях літописної Сосниці // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 26–28.
14. Козубовський Ф.А. Щоденник розкопів, накази, розпорядження, літературні відомості про Вишгород, протоколи (30.06 – 4.08.1935). – НА ІА НАНУ, ф. 20. – № 23
15. Лазаревский А. / Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский, –К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888 – 1902. – Т. 2. – С.123. повна кількість сторінок
16. Орлов Р.С. Історичний ландшафт Вишгорода // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез, доповідей і повідомлень 16-ої наук.-практ. конф. – Вишгород, 2011. – С. 5–22.
17. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографического описания с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено / А. Ф. Шафонский. – К.: В Университетской типографии, 1851. – 697 С.
18. Шекун А. В., Веремейчик Е. М. Исследования на Черниговщине // Археологические открытия 1985 г. –М., 1986. – С. 327–329.
19. Шовкопляс Г.М. Вишгород і його замовчувані дослідники // АДУ 1994-1996 рр. – К., 2000. – С.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Пам'ятний знак «Літописне місто Хоробор» у смт. Макошино

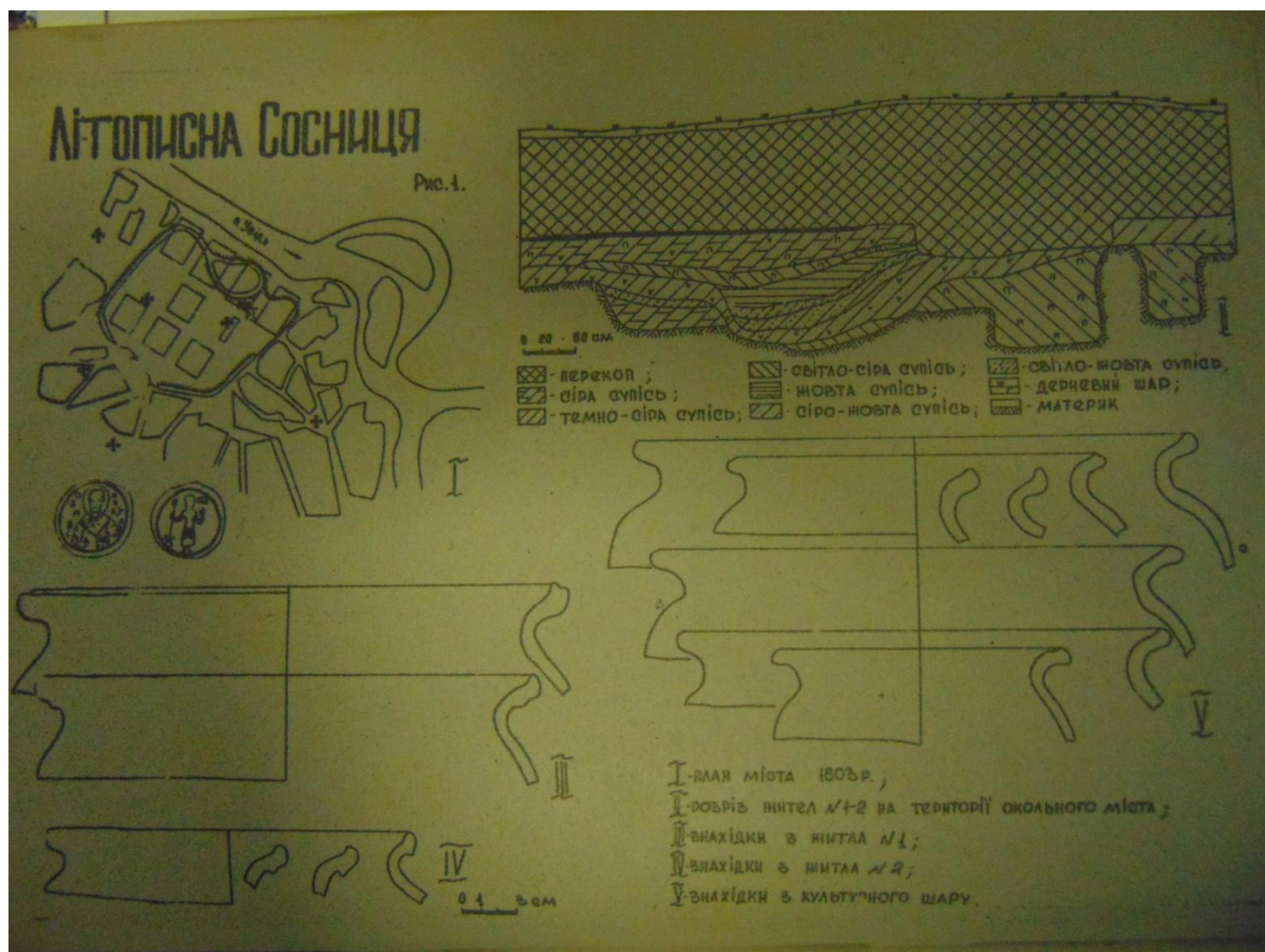
ДОДАТОК В

Фото городища Хоробор

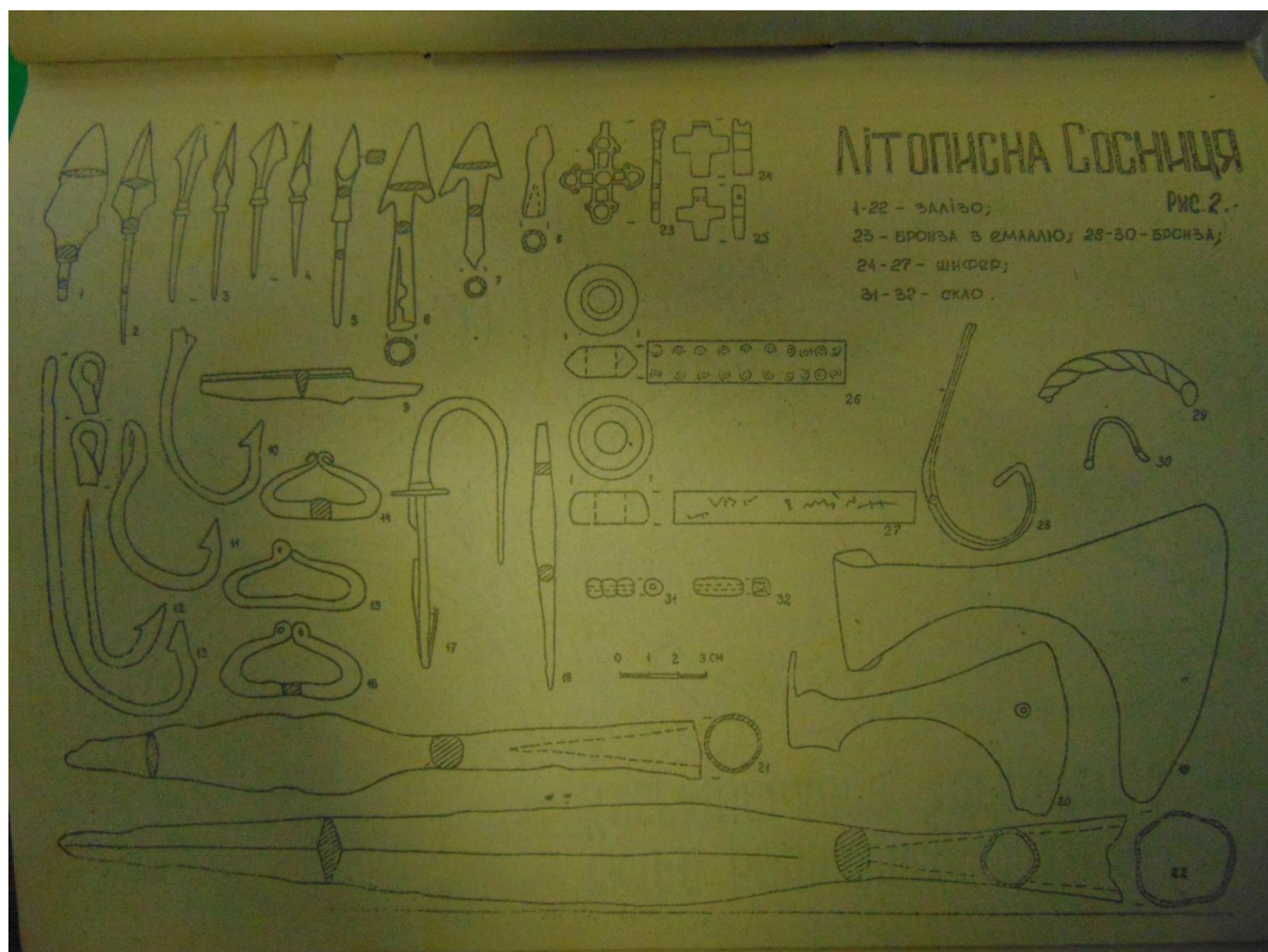
ДОДАТОК Г

План розкопок літописної Сосниці

ДОДАТОК Д

Археологічні знахідки, при розкопках Сосниці

ДОДАТОК Ж

Герб Сосниці

ВЫСОЧАЙШЕ утверждень:
4-го Іюня 1782' года.
Новгородъ-Сѣверскаго Намѣотничвотва.

Сосница.

Черниговской губерніи. Уѣздный.

Сосна, на которой золотой улей и вокруг золотыя пчелы, а на оную для добычи меду взлезаетъ черный медвѣдь.

ДОДАТОК 3

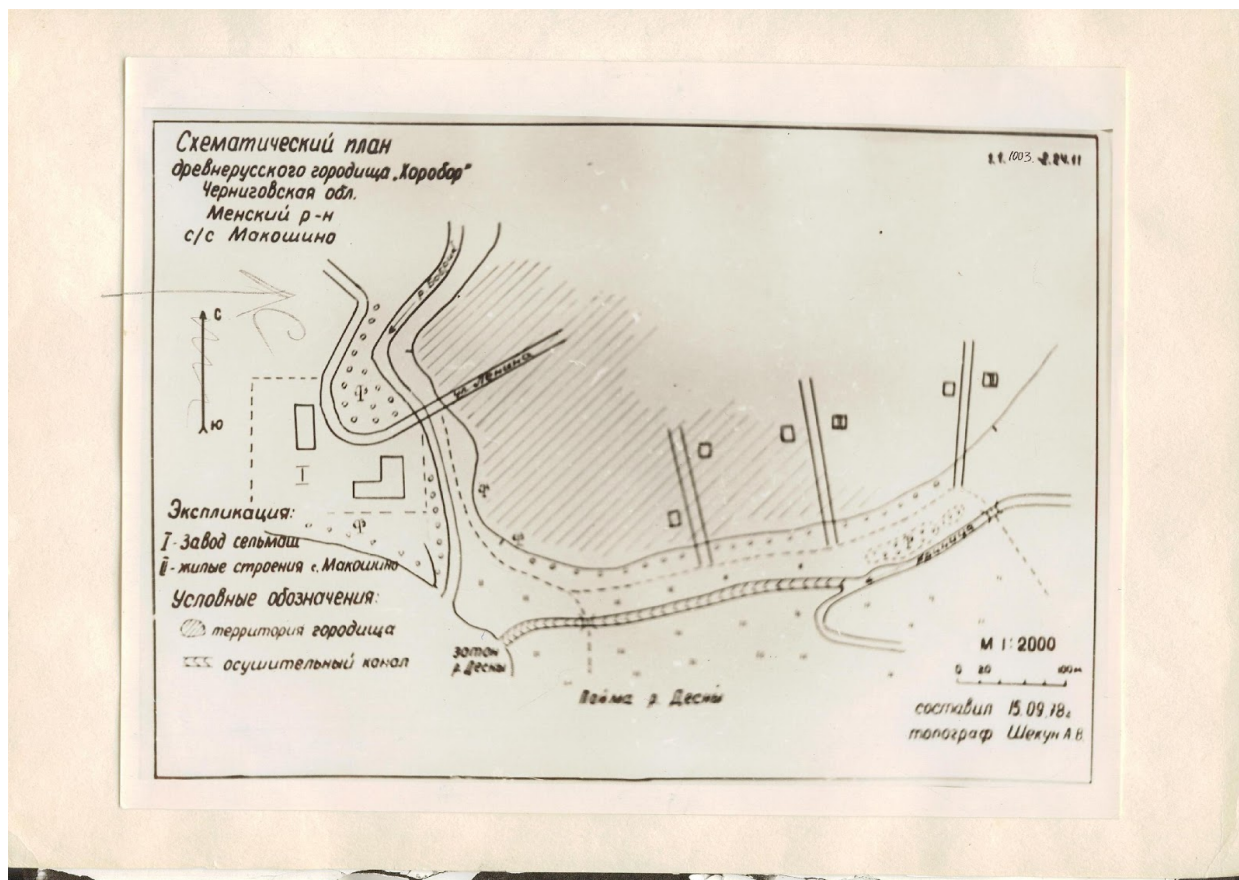
Копія реєстру пам'яток Сосницького краєзнавчого музею ім.

Ю.Виноградського

№ з/п	№ пам'ятки	Кількість у комплексі	Назва пам'ятки	Адреса	Дата	Дата відкриття чи встановлення	Автор	Основні розміри (площа)	Дата і номер документа про взяття під охорону	Назви облікової документації
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
СОСНИЦЬКИЙ РАЙОН										
1	4850		Літописне м.Сосниця, 1234 р.	смт Сосниця, Сосницька сел/рада	XII-XVIII ст.н.е.			не визначені	№ 551 від 17.11.80р. додаток № 4	відсутня
		а)	Городище літописного м.Сосниця, 1234 р.	в центр. частині смт, на правобер. терасі р.Убідь, децю вище моста по дорозі на м. Кролевець	XII-XVIII ст.н.е.	1920-1940 1990	Ю.С.Виноградський О.В.Шекун, А.Л.Казаков	не визначені	№ 551 від 17.11.80р. додаток № 4	відсутня
		б)	Поселення (посад літописного м.Сосниці, 1234р.)	в центральній частині смт, на південь, захід і схід від городища	XII-XVIII ст.н.е.	1920-1940 1990	Ю.С.Виноградський О.В.Шекун, А.Л.Казаков	не визначені	№ 856 від 28.12.98р.	відсутня
2	2636		Городище „Бурімка”	смт Сосниця, Сосницька сел/рада, за 4,7 км на пд-з від смт, на піщаному останці пр. бер. р.Десни, над оз. Бурімка (Буромка, Боромка) або Стара Десна	IX-X ст.н.е.	1910 1918-1937 1946 1947 1954 1978	В.Козловська Ю.С.Виноградський М.В.Воеводський І.І.Ляпушкін О.С.Березанська О.В.Шекун	20х70-80 м	№ 286 від 31.05.71р.	паспорт старого зразка
3	1769		Поселення „Бурімка”	смт Сосниця, Сосницька сел/рада, за 4,6 км на пд-з від смт, на піщаному останці пр.берега р.Десни, і південному бер.оз.Бурімка (Буромка, Боромка) або Стара Десна, за 150 м на схід від гор. „Бурімка”, через затоку оз. Бурімка, в зах. частині ур.Бурімка	5-1 тис. до н.е., III-V, IX-XIII ст.н.е.	1910 1928-1937 1954 1966	В.Козловська Ю.С.Виноградський С.С.Березанська П.М.Третяков	300х1500 м	№ 286 від 31.05.71р.	паспорт старого зразка

ДОДАТОК К

Схематичний план давньоруського городища «Хоробор»,
накреслений О.В. Шекуном в 1978 р.

ДОДАТОК Л

**Городище «Хоробор», XI-XIII ст., південно-східна околиця,
вигляд зі сторони р. Бобрик**

I.I. 1002 -2.24.II

Городище в ур. "Хоробор", X-XIII ст. Чернігівська обл., Менський р-н, Макошинська с/Рада, смт. Макошине, південно-східна околиця. Вигляд на городище зі сторони р. Бобрик.

Липень 1979 р.

Фото - О. Шекуна.

ДОДАТОК М

Городище «Хоробор», XI-XIII ст., вигляд на південно – західну частину зі сторони заплави р. Десни

1.1.1003

-2.24.11

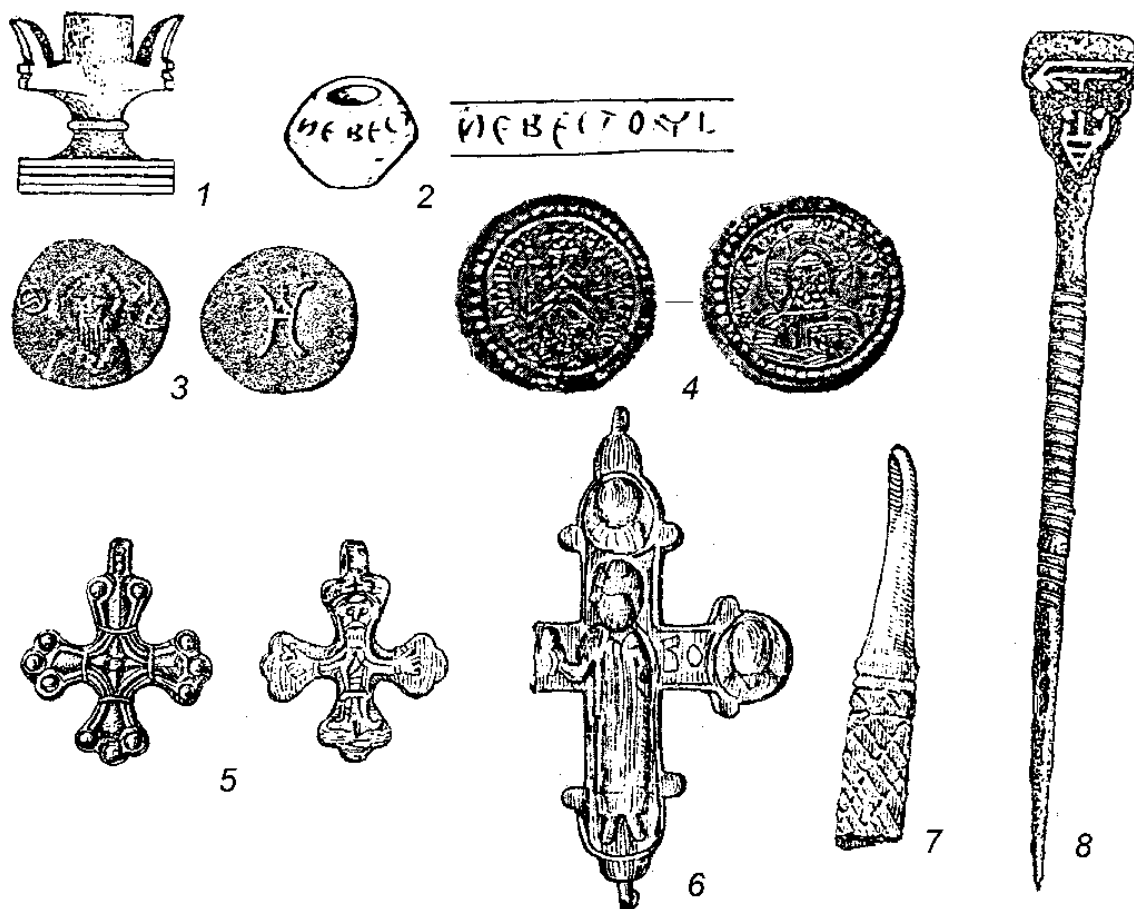
Городище в ур. "Хоробор", X-XIII ст. Чернігівська обл., Менський р-н, Макошинська с/Рада, смт. Макошине, південно-східна околиця. Вид на південно-західну частину зі сторони заплави р. Десни.

Липень 1979 р.

Фото - О. Шекуна.

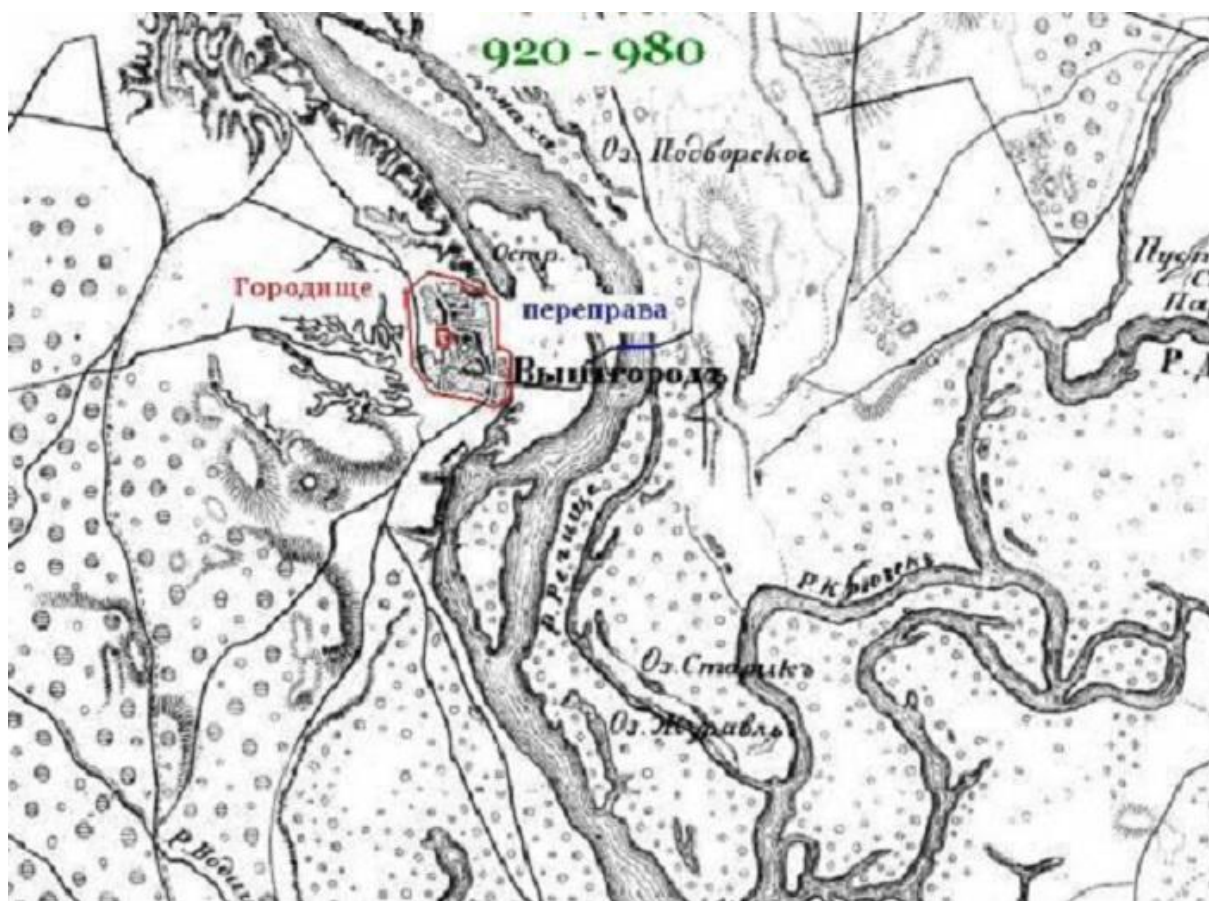
ДОДАТОК Н

Археологічні знахідки з городища Вишгорода

ДОДАТОК О

Городище Вишгорода на карті Боплана

ДОДАТОК П
Археологічні експонати Вишгородського
історико-краєзнавчого музею

ДОДАТОК Р

Вигляд на городище Вишгорода з боку Київської ГЕС

